

بررسی نسخه‌های خسرو و شیرین (با تأکید بر شیرین و خسرو هاتفی)

مرضیه راغبیان^۱

معرفی هاتفی

مولانا عبدالله هاتفی خرجردی، از شاعران بزرگ اواخر دوره تیموری و اوایل عصر صفوی است. سال تولد وی را با توجه به ملاقاتش با شاه اسماعیل صفوی که در سال ۹۱۶ق و در ۹۴ سالگی شاعر اتفاق افتاده، باید ۸۲۲ق دانست.^۲ نام شاعر در آثار معاصرانش، عبدالله ضبط شده، اما در نشر سال ۱۳۰۸ هـ.ق. از جلد هفتم *روضه‌الصفاء* چاپ هند، نام شاعر، عبدالحی قید گردیده است. برخی از مؤلفان معاصر ایرانی از جمله محمدعلی مدرس تبریزی و عبدالعزیز صاحب جواهر، با استناد بدین منبع، نام هاتفی را عبدالحی نوشته‌اند.^۳ مذهب هاتفی، شیعه اثنی عشری بوده است. وی در داستان لیلی و مجنون خود، ابیاتی در ستایش علی بن ابی طالب سروده و در آنجا اعتقادش به مذهب تشیع را چنین اظهار نموده است:

۱. کارشناس ارشد زبان و ادبیات فارسی؛ raghebian@yahoo.com.

۲. فخرالزمانی ملا عبدالنبی قزوینی، *تذکره میخانه*، تصحیح و تنقیح و تکمیل تراجم به اهتمام احمد گلچین معانی، تهران، ۱۳۴۰ش، ص ۱۱۵.

۳. هاتفی، عبدالله، *شیرین و خسرو*، متن انتقادی و مقدمه به سعی و اهتمام سعدالله اسدالله یف، مسکو، اداره انتشارات دانش، شعبه ادبیات خاور، ۱۹۷۷، مقدمه، ص ۱.

خواهم که شود سخن تمام
در مدح دوازده امام
ای آمده آن دوازده شاه
در سال بقا دوازده ماه...^۱

در طریقت عرفانی خود نیز به سلسله کبرویّه منسوب است و در جوار منزل خود، خانقاهی ساخته و با جمعی از درویشان، لیل و نهار به عبادت پروردگار مشغول بوده است.

بنا به روایت اکثر تذکره‌نویسان، او خواهرزاده جامی و از شاگردان اوست. اما دکتر رضازاده شفق و سلیم نیساری، بدون ذکر دلایلی، هاتفی را نوه جامی می‌شمارند.^۲ اسماعیل پاشا بغدادی، از معاصران هاتفی، نام پدرش را «محمد» ضبط نموده، می‌نویسد: «عبدالله بن محمد الهروی المتخلص بهاتفی ابن اخت لمولوی عبدالرحمن جامی...».^۳ صاحب تذکره میخانه نیز به استناد نوشته امیر مختار در مخزن/الأخبار، پدر هاتفی را از «خواجه‌های صاحب جاه خرچرد» نوشته است.^۴ هاتفی تحصیلات مقدّماتی را در خرچرد به انجام رساند. پس از آن به هرات رفت و سال‌ها از محضر دایی‌اش، جامی، بهره‌مند شد و در کنف حمایت و تربیت او روزگار گذرانید. امیرعلیشیر نوایی، وزیر مشهور سلطان حسین بایقرا و از معاصرین هاتفی درباره روزگار جوانی وی، می‌نویسد: «اگرچه در اوایل از حیثیت جوانی که شعبه‌ای است از جنون، ناملائی داشت، حالا اوقاتش مضبوط و مقولاتش مربوط، معلوم می‌شود و به جای ناز، نیاز و در مقابله برودت، سوز و گداز جلوه می‌دهد».^۵ گاه‌گاه برای زیارت جامی به هرات می‌رفت. «هر بار که از جام به هرات می‌آمد، سلطان حسین بایقرا و امیرعلیشیر نوایی که وزیر اعظم و سپهسالار وی بوده، وی را عزّت بسیار می‌نموده‌اند و مظفر حسین میرزا و کپک میرزا و میرزا بدیع‌الزمان،

۱. همان، مقدمه، ص ۹.

۲. هاتفی، همان، مقدمه، ص ۲.

۳. بغدادی، اسماعیل پاشا، هدیه العارفین، ج ۱، استانبول، ۱۹۵۱ م، ص ۴۷۱.

۴. فخرالزمانی، همان، ص ۱۱۲.

۵. نوایی، امیرعلیشیر، مجالس النفائس (لطائف نامه)، به کوشش علی اصغر حکمت، تهران، نشر

بانک ملی، ۱۳۲۳، ص ۶۲.

شاهزادگان تیموری، و نیز ملاّ آصفی، شاعر معروف، با وی نهایت اتحاد و یگانگی داشته‌اند و همیشه تعظیم و تکریم هاتفی نکته‌سنج را به جامی آورده‌اند.^۱ هاتفی بیشتر اوقات به زراعت مشغول بوده و هر ساله درآمدی از حاصل زراعت خود را، صرف فقرا و مساکین می‌نموده است و از همین راه نیز امرار معاش می‌کرده.^۲ این در حالی است که از اشاره‌های خود هاتفی در اشعارش چنین بر می‌آید که از جهت معیشت، چندان تأمین نبوده است. او در داستان شیرین و خسرو، از فقر و تنگدستی خود شکایت کرده، می‌گوید:

درم روزی شد از دهرم قناعت که باشد رتبه‌اش بالای طاعت
قناعت کردم از دنیا به هیچی نبود از تاب و پیچم هیچ پیچی
به کس عجزی نگفتم چون زیونان نگشتم گرد هر در همچو دونان

وی همچنین در مثنوی ناتمام «فتوحات شاهی» که قبل از وفاتش سروده است، از تهیدستی خود یاد کرده.^۳

هاتفی، چنان‌که خود هم در شعر بالا بازگو کرده، با وجود تهیدستی، دست طلب به سوی پادشاهان دراز نمی‌کرده است. «آورده‌اند که آن طوطی شکرستان بلاغت، اصلاً طمع از حکام نمی‌کرد» و در هیچ یک از سروده‌های خود مدح پادشاهی نکرد. هاتفی با شاه اسماعیل هم ملاقات داشته است. شاه اسماعیل صفوی پس از فتح بلاد خراسان، به منظور زیارت تربت قاسم انوار، وارد خرجرد جام می‌گردد و در آنجا با هاتفی ملاقات می‌کند. تفصیل ملاقات هاتفی با شاه صفوی در منابع، متفاوت بیان شده است، اما همه آنان از حسن توجه شاه صفوی نسبت به هاتفی یاد کرده‌اند که البته این توجه تصادفی نیست. شاه اسماعیل صفوی از شاعران زبردست زمان خود محسوب می‌شده و با تخلص «خطائی»، به فارسی و عربی، شعر می‌سروده است.

وی در سال ۹۲۷ق در زادگاه خود، خرجرد جام، چشم از جهان فرو بست و در چهار باغ خود مدفون گردید.^۴

بسم

۱. فخرالزمانی، همان، ص ۱۱۴.

۲. همان، ص ۱۱۵.

۳. هاتفی، شیرین و خسرو، همان، مقدمه، ص ۶.

۴. همان، ص ۵ - ۱۲.

آثار هاتفی

۱. دیوان اشعار:

هاتفی از مشهورترین مقلدان نظامی در خمسه‌سرایبی است که البته خمسه او ناقم‌مانده است. وی علاوه بر این، صاحب دیوان نیز هست؛ البته اکثر تذکره‌نویسان از دیوان شاعر سخنی به میان نیاورده‌اند، اما برخی دیگر بر این نکته تأکید داشته‌اند؛ از جمله فخرالزمانی می‌نویسد: «قصاید و غزلیات و مقطعاتش با رباعیات او پنج‌هزار بوده باشد»^۱. صاحب تذکره نشتر عشق نیز در این باره می‌گوید: «خمسه هاتفی مشهور و مرغوب است و دیوان غزلیاتش کمتر رواج دارد، بلکه در هندوستان بسیار کمیاب»^۲. خوشبختانه یک نسخه از دیوان هاتفی به دست آمده که سخن تذکره‌نویسان اخیر را تأیید می‌کند. این نسخه به شماره ۸۳۴ در دارالکتب قاهره نگهداری می‌شود. در فهرست المخطوطات الفارسیه درباره نسخه دیوان چنین نوشته شده است: «دیوان هاتفی: ناظم عبدالله هاتفی المتوفی سنه ۹۱۸ هـ... اوله: ای حسن جهانگیرت، آرایش دوران‌ها... نسخه مخطوطه، مجدوله و محالاه بالذهب، بقلم تعلیق جمیل، بدون تاریخ، ضمن مجموعه من ورقه ۱۰۳-۱۳۱ مسطرتها ۱۵ سطرأ فی ۱۱×۱۷ سم»^۳. اشعار او در بیاض‌ها و جنگ‌ها نیز آمده است.

۲. لیلی و مجنون:

این اثر نخستین سروده هاتفی است و قدیمی‌ترین نسخه آن به شماره ۳۳۱۶ در موزه بریتانیا نگهداری می‌شود که در سال ۸۹۲ توسط علی‌بن نور کتابت شده است.

۱. فخرالزمانی، همان، ص ۱۱۹.

۲. هاتفی، شیرین و خسرو، مقدمه، ص ۱۶، به نقل از: عظیم آبادی، حسین خان، نشتر عشق، نسخه خطی شماره ۲۰۹۶ کتابخانه انستیتو خاورشناسی به نام ابوریحان بیرونی آکادمی علوم ازبکستان، ص ۷۳۶.

۳. هاتفی، شیرین و خسرو، مقدمه، ص ۱۷، به نقل از: فهرست المخطوطات الفارسیه التي تقنیها دارالکتب... القسم الاول، القاهرة، ۱۹۶۶ م، ص ۱۹۲.

هاتفی چون دغدغه جواب‌گویی خمسه نظامی را در سر داشت، نزد دایمی‌اش، جامی رفت و قصدش را بازگو کرد. جامی گفت که اگر بتواند سه بیت فردوسی را که در مذمت سلطان محمود غزنوی سروده، جواب گوید، اجازه خواهد داد. هاتفی اشعاری را در جواب سرود و نزد جامی برد. جامی با دیدن اشعار، هاتفی را تحسین کرد و برای سرودن خمسه به وی رخصت داد.

لیلی و مجنون هاتفی که به قاسم انوار تقدیم شده، ۲۰۶۵ بیت است که تاکنون پنج بار منتشر شده است. معروف‌ترین نشر آن به کوشش سعد الله اسدالله یف در مسکو تصحیح و چاپ شده است.^۱

۳. شیرین و خسرو:

دومین مثنوی از خمسه ناتمام هاتفی است که آن نیز به تشویق جامی سروده و به قاسم انوار تقدیم شده است. هاتفی در سرودن این اثر مضمون‌های تازه و معانی لطیف خلق کرده و کارش تقلید صرف نیست. تعداد ابیات این اثر در تصحیح اسدالله یف، ۱۸۱۵ بیت است.^۲

۴. هفت منظر:

هاتفی این اثر را در مقابل هفت پیکر نظامی سروده که داستان بهرام گور است. تعداد ابیات هفت منظر بر اساس نسخه خطی موجود در مدرسه سپهسالار به شماره ۱۱۵۳/۲، ۲۴۶۶ بیت و بر اساس نسخه کتابخانه ملی ملک، حدود ۲۱۰۰ بیت است. تاکنون ۲۲ نسخه از این اثر شناخته شده.^۳

۵. تیمورنامه:

این مثنوی در آثار ادیبان و تذکره نویسان با نام‌های *ظفرنامه تیموری*، *اسکندرنامه تیموری*، *تیمورنامه*، *ظفرنامه* و *تُمرنامه* گفته شده است، اما خود شاعر نام اثر را *تُمرنامه* یا همان *تیمورنامه* ذکر می‌کند. شاعر این اثر را به سلطان حسین بایقرا تقدیم کرده.

۱. هاتفی، عبدالله، *لیلی و مجنون*، تصحیح و مقدمه سعدالله اسدالله یف، دوشنبه، ۱۹۶۲ م.

۲. رک: هاتفی، شیرین و خسرو، همان.

۳. به تلخیص از: هاتفی، شیرین و خسرو، همان، مقدمه، ص ۳۹-۴۳.

تیمورنامه حماسه‌ای است تاریخی که به تقلید از اسکندرنامه نظامی و شاهنامه فردوسی سروده شده. تعداد بیت‌های این اثر در منابع مختلف، متفاوت بیان شده است؛ از جمله سام میرزا، این اثر را شامل بیست هزار بیت نوشته^۱.
۶. فتوحات شاهی:

این اثر در منابع به نام‌های اسماعیل‌نامه، شاهنامه هاتفی و شاهنامه حضرت شاه اسماعیل آمده است. هاتفی سرودن این اثر را به خواهش شاه اسماعیل صفوی آغاز کرده، اما عمرش کفاف نداده و مثنوی ناتمام مانده است، اما به نظر می‌رسد دلیل اصلی ناتمام ماندن این اثر، مخالفت شاعر با اقدامات سیاسی شاه اسماعیل بوده. فتوحات شاهی یا شاهنامه هاتفی را آقای سید علی آل داود، در ۱۱۳۷ بیت، تصحیح کرده است.^۲

۷. رساله قافیه:

این رساله در مجموعه شماره ۱/۱۷۵۲ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران آمده و به هاتفی نسبت داده شده، اما در هیچ یک از تذکره‌هایی که آثار هاتفی را برشمرده‌اند، ذکر نشده است؛ از این رو نمی‌توان این اثر را با یقین از هاتفی دانست.^۳

نسخه‌شناسی شیرین و خسرو هاتفی

۱. نسخه‌ای از شیرین و خسرو عبدالله هاتفی، به شماره ۱۳۵۴۰، متعلق به کتابخانه مجلس شورای اسلامی است که در جلد ۳۷ فهرست نسخه‌های خطی این کتابخانه، معرفی شده است. آغاز این نسخه چنین است:

الهی نور علم و زندگی ده	به فرقم تاج عزّ و بندگی ده
من از سرگشتگی گم کرده‌ام راه	کن از لوح دلم تعلیم الله

۱. به تلخیص از: همان، ص ۴۳-۴۸.

۲. هاتفی، عبدالله، شاهنامه هاتفی، تصحیح سید علی آل داود، تهران، فرهنگستان زبان و ادب فارسی، ۱۳۸۷.

۳. دانش پژوه، محمدتقی، فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۸، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۳۹، ص ۲۷۸.

پایان نسخه: چنانش کن به خوبی گرم بازار که باشد مشتری از جان خریدار^۱
۲. **خمسه هاتفی** به شماره ۵۰۷، متعلق به کتابخانه مدرسه سپهسالار است. آنچه به
خمسه هاتفی شهرت یافته، تنها شامل چهار کتاب *لیلی و مجنون*، *شیرین و خسرو*،
هفت منظر و *تمرنامه* یا *ظفرنامه* است و از کتاب *پنجم وی*، نامی در جایی و اثری در
کتابی نیست؛ شاید توفیق جواب‌گویی *مخزن‌الأسرار* را نیافته باشد.
دومین بخش این خمسه، مربوط به اثر *شیرین و خسرو وی* است. این اثر حدود
۱۷۰۰ بیت است و آغاز آن، با بیت زیر است:

خداوندا به عشقم زندگی ده به فرقم تاج عزّ بندگی ده^۲

۳. نسخه شماره ۴۹۶۹ کتابخانه ملک، اثری است به نام *شیرین و فرهاد* (خسرو
و شیرین) از عبدالله هاتفی. این اثر به خط نستعلیق، در سده دهم و در ۸۶ برگ
کتابت شده و شامل شش مجلس نقاشی، یک سرلوح مذهب و جدول زرّین است.

آغاز: به نام آن که ما را زندگی داد وز آن پس مژده پایندگی داد

انجام: سر و سرخیل انبیاء را سپه‌سالار ختم انبیا را^۳

۴. در مجموعه‌ای متعلق به کتابخانه سلطنتی کپنهاگ، نسخه‌ای از *شیرین و خسرو*
هاتفی موجود است. استاد ایرج افشار در جلد پنجم *نسخه‌های خطی* (نشریه
کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران)، فهرستی از نسخ خطی فارسی کتابخانه سلطنتی
کپنهاگ ارائه داده‌اند. صد و بیست و پنجمین مجموعه معرفی شده در این فهرست،
مجموعه‌ای شامل سه اثر زیر است: ۱. *شیرین و خسرو هاتفی*، نستعلیق، قرن
یازدهم؛ ۲. *صفات‌العاشقین هلالی*، نستعلیق، قرن یازدهم و ۳. *هفت منظر هاتفی*،
نستعلیق خوش ۱۰۹۴، مجدول و مصور به مجالسی که خراب شده است.^۴

۱. صدرائی خوئی، علی، *فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی*، ج ۳۷، قم،

دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۷، ص ۳۸ و ۳۹.

۲. شیرازی، ابن یوسف، *فهرست کتابخانه مدرسه عالی سپهسالار*، ج ۲، تهران، چاپخانه مجلس،
۱۳۱۸، ص ۵۴۳.

۳. دانش‌پژوه، محمد تقی و ایرج افشار، *فهرست کتاب‌های خطی کتابخانه ملک*، ج ۳ (بخش اول)،
مشهد، آستان قدس، ۱۳۶۱، ص ۵۲۶.

۴. دانش‌پژوه، محمد تقی و ایرج افشار، *نسخه‌های خطی* (نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران)،
دفتر پنجم، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۴۶، ص ۶۹۹.

۵. در مجموعه‌ای متعلق به موزه بریتانیا، نسخه‌ای از شیرین و خسرو هاتفی موجود است. در جلد چهارم نسخه‌های خطی فارسی، فهرستی از نسخ خطی فارسی موزه بریتانیا، به همت استاد ایرج افشار، گنجانده شده. فهرست نسخ خطی موزه بریتانیا، توسط فهرست‌نویس شهیر، شارل ریو، در سه جلد به انضمام یک جلد ضمیمه، در سال‌های ۱۸۷۹-۱۹۷۵، انتشار یافته است. پس از این تاریخ، نسخه‌هایی توسط اولیای موزه مذکور خریداری شده. آقای مردیت اونس، کتابدار بخش «ایرانیات» این موزه - که از ایران‌شناسان کنونی انگلستان هستند - یک فهرست اجمالی دستی از نسخ فارسی آنجا ترتیب داده است. آقای مردیت اونس، نسخه‌ای از این فهرست دستی خود را در اختیار استاد افشار قرار داده و ایشان نیز این فهرست را به فارسی ترجمه کرده است.

این فهرست در ۲۲ بخش تدوین شده. بخش شانزدهم با عنوان «شعر»، از دو بخش الف - کلیات و ب - مثنویات تشکیل شده. خسرو و شیرین و هفت منظر هاتفی، از نسخه‌های فهرست شده تحت این عنوان است. خسرو و شیرین، به صورت مصور و متعلق به قرن یازدهم یا دوازدهم است.^۱

بصحه

خسرو و شیرین‌های دیگر

نسخه‌های معرفی شده در زیر، هم منظوم هستند.

۱. نظامی، الیاس بن یوسف (۵۳۰؟-۱۴۶۱ق؟)؛ فارسی.

۷۳ نسخه از این اثر موجود است؛ از جمله قدیمی‌ترین این نسخ: تهران - کتابخانه ملی به شماره ۲۴۳۰؛ تهران - دائرة المعارف به شماره ۱۱۱۱/۳؛ تهران - کتابخانه مجلس به شماره ۴۲۰/۲؛ تهران - کتابخانه مجلس به شماره ۱۴۵۹۰/۱۲۷ و تهران - کتابخانه ادبیات به شماره ۳۲۰/۲ ج.^۲

۱. همو، همان، دفتر چهارم، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۴۴، ص ۶۸۶.

۲. برای آگاهی از همه ۷۳ نسخه و مشخصات آنها، رک: درایتی، مصطفی، فهرستواره دستنوشته‌های ایران (دنا)، ج ۴، تهران، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۹، ص ۸۷۶-۸۷۳.

۲. جامی، عبدالرحمن بن احمد (۸۱۷ - ۸۹۸ ق)؛ فارسی. مثنوی خسرو و شیرین جامی در مجموعه ۱۳۸۳۴/۳ کتابخانه مجلس آمده است. در این نسخه، خسرو و شیرین به جامی نسبت داده شده، در حالی که بین مثنوی‌های جامی، چنین اثری موجود نیست. این نسخه فاقد تاریخ و نام کاتب است و ۴۷۲ برگ دارد که این خسرو و شیرین در صفحه ۱۷۹-۲۰۲ آمده است. آغاز: سخن پرداز این کاشانه راز / چنین بیرون دهد از پرده آواز^۱
۳. گنابادی، میرزا قاسم (۹۸۲ ق)، گزیده ای در ۹۳ بیت؛ فارسی. این خسرو و شیرین، در مجموعه ۳۸۴۴ متعلق به کتابخانه ملک آمده است. این مجموعه در سده یازدهم و به خط نستعلیق، کتابت شده. آغاز: سخن پرداز این افسانه نو / چنین زد داستانی ... خسرو / که خسرو نام شاهی محترم بود / سر و سرخیل شاهان عجم بود / انجام: گلی ندهد به کس بی زخم خاری / خزان آرد ز بعد هر بهاری^۲
۴. وحشی بافقی، کمال‌الدین (۹۳۹؟-۹۹۱ ق)؛ فارسی. یکی از قدیمی‌ترین نسخه‌های این اثر، منتخبی از آن است که در جنگ اشعار ۱۳۷۵۲ کتابخانه مجلس آمده است. این جنگ اشعار توسط عبدالله بن کبیر دنبلی خوبی جمع‌آوری شده و در آن تاریخ‌های ۱۲۲۲، ۱۲۲۳ و ۱۲۲۵ به چشم می‌خورد. خط جنگ نستعلیق چلیپایی است و ۲۲۴ برگ دارد. منتخب خسرو و شیرین وحشی بافقی، در صفحات ۴۱۳-۴۲۸ جنگ آمده است.^۳
۵. (=فرهاد و شیرین) عرفی شیرازی، محمد بن علی (۹۶۳؟-۹۹۹ ق)؛ فارسی. یکی از قدیمی‌ترین نسخه‌های این اثر به شماره ۳۴۱ در کتابخانه سپهسالار نگهداری می‌شود.

۱. صدراپی خوئی، علی، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ج ۳۷، قم، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه، ۱۳۷۷، ص ۳۸۹.

۲. افشار، ایرج و محمد تقی دانش‌پژوه، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملی ملک، ج ۷، مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۳۶۹، ص ۹۲.

۳. صدراپی خوئی، علی، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ج ۳۷، قم، دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۷، ص ۲۸۶-۲۸۷.

آغاز نسخه چنین است:

الهی سینه‌ای ده آتش افروز در آن سینه دلی، وان دل همه سوز
پایان نسخه:

که عشقم در رگ و پی می‌زند شور چراغان می‌کند گل‌بانگ منصور^۱
۶. ابوالفیض بن مبارک (۹۵۴-۱۰۰۴ق)؛ فارسی.

در میکروفیلم مجموعه بادلیان به شماره ۴۷۷۸، خسرو و شیرینی به نام فیضی
درج شده است. این میکروفیلم شامل چهار متن است که سه متن دیگر آن عبارتند
از: مجمع‌العصمه شیخ محمد معصوم کفکانی؛ گلستان سعدی و شاه و گدا هلالی.^۲

۷. قزوینی، آصف‌خان میرزا قوام‌الدین جعفر بن بدیع‌الزمان (۱۰۲۲ق)؛ فارسی.
از این اثر، چهار نسخه به جای مانده. قدیمی‌ترین نسخه آن، گزیده‌ای است در
۵۸۰ بیت که در مجموعه ۳۸۴۴ کتابخانه ملک آمده است.

آغاز: همه مانده ز همراهیش واپس خدا همراهی او کرده و بس
انجام: (افتاده) گرو برده ز چالاکی ز افلاک سر خورشید را برداشت از خاک^۳
۸. سنجر کاشانی، محمدهاشم بن حیدر (۹۸۰-۱۰۲۱ق)؛ فارسی.

از این اثر، هشت نسخه موجود است که قدیمی‌ترین نسخه این خسرو و شیرین،
در مجموعه ۳۸۴۴ کتابخانه ملک آمده. این نسخه از رفتن شیرین به باغ آغاز
می‌گردد و حدود ۳۰۰ بیت دارد.

آغاز: صباحی عالم‌آرا چون مه بدر پدر نوروز و مادر لیلۃ القدر
انجام: به اول گام چون شد قامتش راست صنم صد ره ز پا افتاد و برخاست^۴

۱. دانش‌پژوه، محمد تقی و علینقی منزوی، فهرست کتابخانه سپهسالار، بخش ۴، تهران، چاپخانه
دانشگاه تهران، ۱۳۴۶، ص ۳۶۹.

۲. دانش‌پژوه، محمد تقی، فهرست میکروفیلمهای کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران،
تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۶۳، ص ۱۰۶.

۳. همان، ص ۹۱. برای آگاهی از سایر نسخه‌های این اثر، رک: درایتی، مصطفی، همان، ص ۸۷۱.

۴. همان، ص ۹۱-۹۲.

۹. روح الامین، محمد امین (۹۷۱ - ۱۰۴۷ ق)؛ فارسی. پنج نسخه از این اثر در دست است که قدیمی‌ترین آن به شماره ۱۱۲۰ در کتابخانه مجلس نگهداری می‌شود. از چند بیت این مثنوی چنین برمی‌آید که نظم اثر در سال ۱۰۱۷ آغاز شده و تا ۱۰۱۸ به طول انجامیده است. شاعر مقدمه‌ای به نظم و نثر بر این کتاب نگاشته و آن را به محمد قلی قطب شاه، پادشاه دکن، تقدیم کرده. در آغاز داستان نیز به مدح پادشاه پرداخته است. این نسخه به خط نستعلیق، در ۲۷۹ برگ نگاشته شده است. کاتب اثر مشخص نیست و تاریخ کتابت آن را به احتمال باید نیمه نخست قرن یازدهم دانست. آغاز: خداوندا به عشقم راه بنمای دری بر رویم از تأیید بگشای^۱
۱۰. معموری، عبدالوهاب بن محمد (ق ۱۱ ق)؛ فارسی.
۱۱. وصال شیرازی (۱۲۱۰ ق)؛ فارسی. این اثر تنها یک نسخه دارد که به شماره ۷۴۹، متعلق به کتابخانه وزیری یزد است. نسخه این اثر به خط نستعلیق، در ۱۸۴ برگ، به تاریخ ۲۸ شوال ۱۲۷۷ نگاشته شده است.
- آغاز: برون ذاتش ز ادراک و حواس است فزون قدرش ز معیار و قیاس است انجام: دوش کند شیرین مذاق از این گفتار خواهد آمرزش ز بهر کاتب از آمرزگار^۲
۱۲. نامی اصفهانی، محمدصادق (۱۲۰۴ ق)؛ فارسی. از خسرو و شیرین نامی، ۲۹ نسخه در کتابخانه‌های ایران مشاهده شده است. قدیمی‌ترین نسخه آن، در بخش پنجم مجموعه ۱۲۷۶ کتابخانه ملک آمده. این نسخه، گزیده‌ای از اثر است که در صفحات ۱۰۰-۲۲۸ مجموعه گنجانده شده. نسخه اثر متعلق به قرن یازدهم است و کاتب آن نامشخص است.
- آغاز: شنیدم نقش‌بندان حکایت چنین بستند نقش این حکایت انجام: یک امروزی که در گیتی جوانیم بیا کام دل از شادی ستانیم^۱

۱. افشار، ایرج و محمدتقی دانش‌پژوه، همان، ج ۷، ص ۳۶۹.

۲. شیروانی، محمد، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه وزیری یزد، ج ۲، بی‌جا، بی‌تا، ص ۶۳۲.

۱۳. دشتی، محمدخان بن حاجی خان (۱۲۴۶-۱۲۹۸ق)؛ فارسی. دو نسخه از این خسرو و شیرین در دست است که قدیمی‌ترین آن در کتابخانه مجلس به شماره ۱۸۹ موجود است. این اثر به نام ناصرالدین شاه سروده شده و به دست یوسف مستوفی‌الممالک، به او داده شده است.

نسخه این اثر به خط نستعلیق، در ۷۷ برگ و به سال ۱۲۷۸ نگاشته شده است.^۲
۱۴. وفائی (ق ۱۳ق)؛ فارسی.

این شاعر در اشعارش «وفی» تخلص می‌کند و از شاگردان ملا محمد صادق متخلص به نامی (م ۱۲۰۴ق) است. وفائی بخشی از مثنوی خسرو و شیرین خود را مدت‌ها قبل سروده بوده و میان آن وقفه‌ای روی داده است؛ پس از مدتی ادامه آن را سروده و در اثرش به این وقفه اشاره کرده است.

یک نسخه از این مثنوی موجود است که به شماره ۱۳۶۹۶، در کتابخانه مجلس نگهداری می‌شود. تعداد ابیات آن حدود ۱۲۴۰ بیت است و پایان نسخه افتاده. نسخه در ۱۰۴ برگ به خط نستعلیق نگارش یافته و نام کاتب آن نامشخص است.

آغاز: نوپرداز این گنجینه راز ز دل‌تنگی چنین برداشت آواز
انجام: به حمدی هر که ما را شاد سازد خدا از هر غمش آزاد سازد^۳

۱۵. (فرهاد و شیرین) شعله نیریزی، محمدجعفر بن محمدباقر (۱۳۱۶ق؟)؛ فارسی. مثنوی‌ای است در بیان عشق خسرو و شیرین که چاپ شده است. از این اثر چهار نسخه موجود است که قدیمی‌ترین نسخه آن در بخش اول مجموعه ۱۳۸۰۵ کتابخانه مجلس، نگهداری می‌شود.

آغاز: یکی پرسید از پروانه زار که ای در کوی مشتاقان گرفتار
انجام: سعادت یار دولت رهنمونش قوی دل همچو کوه بیستونش^۴

۱. افشار، ایرج و محمدتقی دانش‌پژوه، همان، ج ۸، ص ۱۸۴.

۲. دانش‌پژوه، محمدتقی و بهاء‌الدین علمی انواری، فهرست کتاب‌های خطی کتابخانه مجلس سنا، ج ۱، بی‌جا، بی‌تا.

۳. صدرایی خوئی، علی، همان، ص ۲۲۱-۲۲۲.

۴. صدرایی خوئی، علی، همان، ص ۳۵۳-۳۵۴. برای آگاهی از سایر نسخه‌های این اثر، رک: درایتی، مصطفی، همان، ص ۸۷۲.

۱۶. شاپور تهرانی، شرف‌الدین ارجاسپ؛ تنها ۵۰ بیت از این مثنوی باقی مانده است؛ فارسی.

مجموعه شماره ۳۸۴۴ متعلق به کتابخانه ملک، کتابت سده یازدهم، خط نستعلیق. این خسرو و شیرین، آخرین متن این مجموعه است.

آغاز: صباحی ز آب کوثر روی شسته گلی از چشمه خورشید رسته^۱
۱۷. نوائی، امیرعلیشیر (۸۴۴-۹۰۶ق)؛ ترکی.

۱۸. سالم تبریزی، محمودبیگ بن ابوالفتح بیگ (ق ۱۲)؛ ترکی.

نسخه این اثر به شماره ۳۰۴۷ متعلق به کتابخانه مجلس، نسخه‌ای است ناقص به خط نستعلیق قرن ۱۲ ق. به شیوه هندی. محمد بیگ بن ابوالفتح بیگ ترکمان (سالم تبریزی) ناظم خسرو و شیرین ترکی (در قالب مثنوی)، منظومه‌های دیگری را نیز از جمله یوسف و زلیخا و لیلی و مجنون، سروده است.

نسخه این مثنوی ۴۶۳ صفحه دارد که صفحه‌های ۳۶ و ۳۶۵ آن سفید است و بعضی از صفحات وصال شده است.^۲

۱۹. خانای قبادی (ق ۱۲)؛ کردی.

از این اثر تنها یک نسخه به شماره ۹۷۹۲ در کتابخانه مجلس نگهداری می‌شود.^۳

خسرو و شیرین‌هایی از شعرای نامعلوم

غیر از نوزده مورد ذکر شده، چندین اثر با نام خسرو و شیرین یا با این مضمون، بین نسخ خطی موجود است که شاعر اکثر آنها نامشخص است. ده اثر از این عنوان در زیر ذکر شده که همه آنها به شعر فارسی است.

۱. افشار، ایرج و محمد تقی دانش‌پژوه، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملی ملک، ج ۷، مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۳۶۹، ص ۹۲.

۲. حائری، عبدالحسین، و سیدابراهیم دیباجی، فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی، ج ۱۰، بخش ۱، تهران، چاپخانه مجلس شورای ملی، ۱۳۴۷، ص ۴۹۲.

۳. طباطبایی بهبانی، سیدمحمد، فهرست مختصر نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، تهران، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۶، ص ۳۲۹.

۱. خسرو و شیرین: نامعلوم، تألیف شده در روزگار جهانگیر، بی‌تا؛ نسخه: دانشگاه اصفهان، شماره ۴۷۲ [فهرست نشریه دانشگاه تهران، ج ۱۱، ص ۸۹۶].
۲. —: نامعلوم، قرن ۱۱، تنها در دو صفحه؛ نسخه: تهران، کتابخانه ملک، شماره ۳۸۴۴/۳۲ [فهرست کتابخانه ملک، ج ۷، ص ۹۲].
۳. —: نامعلوم (تخلص شاعر در اشعار دیده نشد)، با خسرو و شیرین نظامی مقابله شده و غیر از آن است، از آغاز و پایان افتادگی دارد، بی‌تا، خط نسخ، ۶۸ برگ؛ نسخه: قم، کتابخانه آیت‌الله گلپایگانی، شماره ۷۷۹۱-۳۹/۱۷۱ [فهرست کتابخانه گلپایگانی، ج ۳، ص ۱۷۱۴].
۴. —: یک مثنوی که به روزگار جهانگیر سروده شده، آغاز: جوان شد بار دیگر عالم پیر / به عهد شاه نورالدین جهانگیر؛ بی‌تا، خط نستعلیق، ۱۵۲ برگ؛ نسخه: قم، مسجد اعظم، شماره ۱۸۹۲ [فهرست کتابخانه مسجد اعظم، ج ۲، ص ۸۲۸].
۵. —: عناوین این منظومه تقریباً شبیه منظومه خسرو و شیرین نظامی است اما آن نیست، بی‌تا، نستعلیق، ۳۰۱ برگ؛ نسخه: قم، مسجد اعظم، شماره ۴۱۵۶ [فهرست کتابخانه مسجد اعظم، ج ۲، ص ۸۲۸].
۶. —: مثنوی مفصلی است در داستان خسرو و شیرین، تألیف ۱۰۶۹ق، نستعلیق، ۱۵ برگ (۱۸۷ پ-۲۰۲ پ)؛ نسخه: تهران، کتابخانه مجلس، شماره ۱۳۸۵۸/۴.
- آغاز: به نام آنکه ما را زندگی داد وز آن پس مژده پابندگی داد
انجام: بود سال تاریخ آن کان نور زهی جای عیش و مقام سرور (۱۰۶۹)^۱
۷. —: منظومه‌ای در داستان خسرو و شیرین، بی‌تا، کاتب: محمدخان تبریزی، نستعلیق، ۱۵ برگ (۱۳۵-۱۵۰ ر)؛ نسخه: تهران، کتابخانه مجلس، شماره ۱۳۹۸۳/۳.
- آغاز: به نظمش آنچه لایق بود، برداشت به جا آن را که بیسندید، بگذاشت
انجام: منم خسرو، مرا شیرین بود یار تو فرهادی، تو را حسرت بود کار^۲

۱. صدراپی خوئی، علی، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ج ۳۷، همان، ص ۴۲۲.

۲. همان، ص ۵۷۸.

۸. —: مثنویاتی در عشق و عاشقی از لسان خسرو و شیرین، بی‌تا، نستعلیق، ۱۰۷ برگ؛ نسخه: مشهد، کتابخانه شیخ علی حیدر، ش ۱۲۸۲ [فهرست کتابخانه شیخ علی حیدر، ج ۳، ص ۲۳۶].
۹. —: بی‌تا، ۱۸۱ برگ؛ نسخه: تهران، کتابخانه ملی (انتقالی از کتابخانه پهلوی — مجموعه نوازی)، شماره ۱۷۶۴۰ [رایانه: ۹۳۶].
۱۰. منظومه مفصلی در داستان شیرین و خسرو، اغلب الفاظ شعر این منظومه به فارسی و شاید هم به یکی از لهجه‌های فارسی ایران (گویا گیلانی یا مازندرانی)، بی‌تا، نستعلیق، ۳۷ برگ (۱—۳۷)؛ نسخه: قم، کتابخانه گلپایگانی، شماره ۱/۸۸۱۱-۳۱/۵۹ [فهرست کتابخانه گلپایگانی، ج ۳، ص ۱۷۱۲].

